HUMANISTIČKE STUDIJE

6|2019

Univerzitet
Donja Gorica

ČASOPIS
HUMANISTIČKE STUDIJE

Glavni i odgovorni urednik:
Dragan K. Vukčević

Urednik broja
„Evropski izbori (2019) u kontekstu reforme Evropske unije i njihov uticaj na Zapadni Balkan“:
Dragan Đukanović

Redakcija:
1. Đorđije Borozan (Podgorica);
2. Ilija Vujačić (Podgorica);
3. Dragica Vujadinović (Beograd);
4. Milan Podunavac (Podgorica);
5. Cirila Toplak (Ljubljana);
6. Mirjana Maleska (Skoplje);
7. Asim Mujkić (Sarajevo).

Savjet:
1. John Keane (Sidney);
2. Nenad Dimitrijević (Beograd);
3. Čedomir Čupić (Beograd);
4. Olga Breskaja (Vilnius);
5. Ana Krasteva (Sofija, Lyon);
6. Panos Ljoveras (Solun);
7. Đuro Šušnjić (Beograd);
8. Tonko Maroević (Zagreb);
9. Viljam Smirnov (Moskva);
10. Rudi Rizman (Ljubljana);
11. Alpar Lošonc (Novi Sad);
12. Vesna Kilibarda (Podgorica);
13. Stefano Bianchini (Bologna);
14. Hans-Georg Ziebertz (Würzburg);
15. Ratko Božović (Beograd).

Sekretar: Nikola Zečević

Dizajn: Mile Grozdanić

Priprema za štampu: Bojan R. Popović
Medeon, Podgorica

Lektura i korektura: Valentina Knežević

Izdavač: HS, UDG

Podgorica,
2019.

www.humanistickestudije.me

6|2019

SADRŽAJ

DRAGAN K. VUKČEVIĆ Uvodna riječ
glavnog i odgovornog urednika /5/

DIO I TEMA BROJA: EVROPSKI IZBORI (2019)
U KONTEKSTU REFORME EVROPSKE UNIJE I
NJIHOV UTICAJ NA ZAPADNI BALKAN
RADMILA NAKARADA Višeslojne poruke izbora
za Evropski parlament (2019) /9/
LJILJANA GLIŠOVIĆ Evropska Nemačka ili nemačka
Evropa: rezultati izbora za Evropski parlament u Nemačkoj
i izbor predsednika Evropske komisije /23/
SAJMA ADEMOVIĆ Identitet kao osnova
evropeizacije Zapadnog Balkana /33/
NIKOLA B. ŠARANOVIĆ Religijski akteri i političko
akterstvo: izbori za Evropski parlament 2019. godine /47/
LUKA NEŠKOVIĆ Budućnost Evrope i kriza hrišćanskog identiteta /57/

DIO II STUDIJE
MILUN LUTOVAC Romani mojkovačkog književnog kruga /71/
NIKOLA BANIĆEVIĆ Reforme sektora nacionalne bezbjednosti
u procesu evroatlantskih integracija Crne Gore /85/

DIO III RECENZIJE
FILIP TESAR, *Etnički konflikti,* Biblioteka XX vek, Beograd, 2019
(Milan Podunavac) /103/
ĐURO ŠUŠNJIĆ, *Sjaj odlomka: Prilozi otvorenoj antropologiji*,
UDG — Fakultet umjetnosti, Podgorica, 2019. (Luka Rakojević i
Nikola Vukčević) /107/
MILOVAN ĐILAS, *Pisma iz zatvora*, Vukotić Media, Beograd, 2016.
(Veselin Pavlićević) /111/

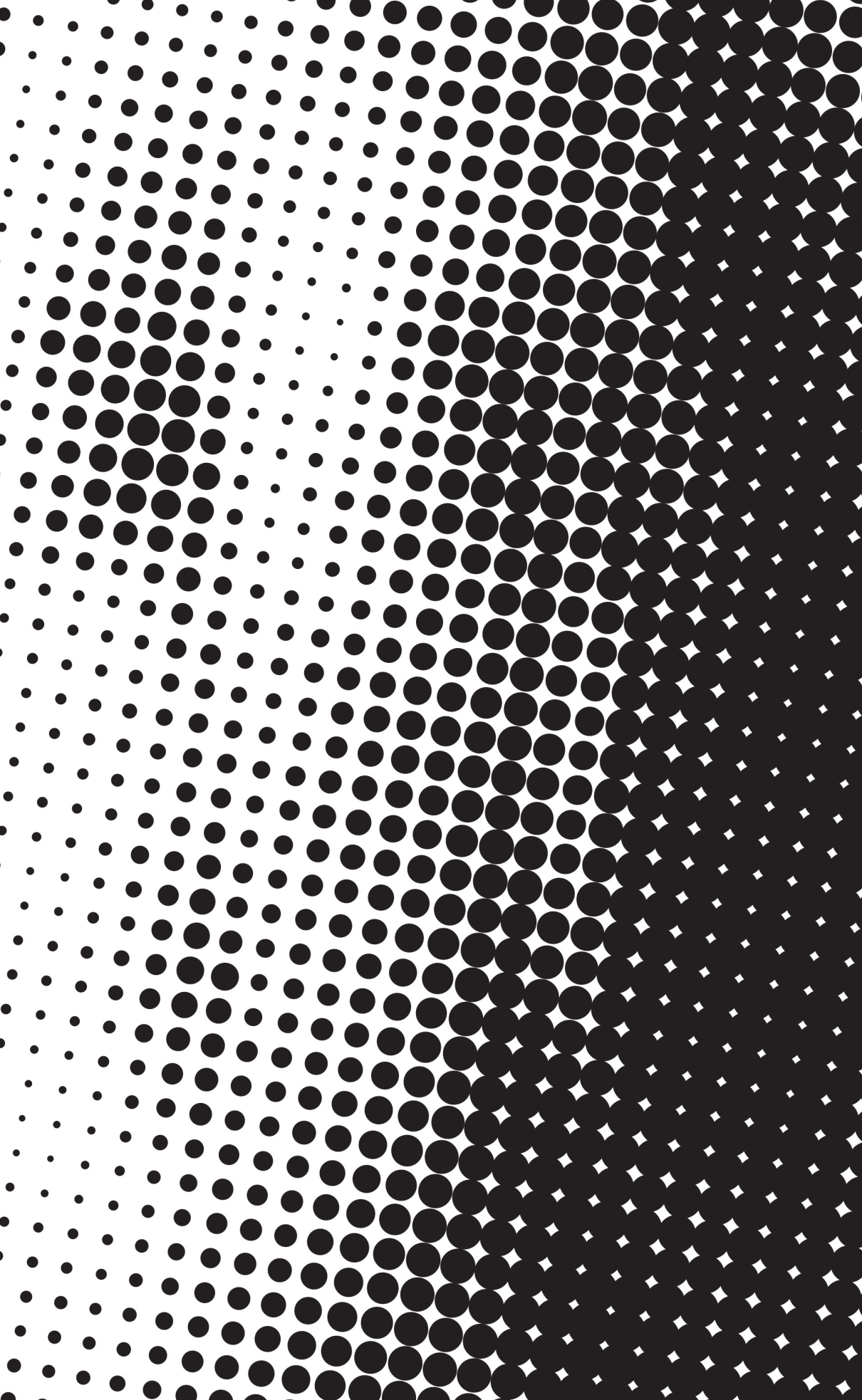

Milun Lutovac*

UDK 821.163.4.09-31(497.16)

Romani mojkovačkog književnog kruga**

Dva istorijska događaja: bitka između Kraljevine Crne Gore i Austrougarske monarhije, početkom januara 1916. godine, i potom, austrijska okupacija Crne Gore (1916–1918), inspirativno su izvorište i tematska preokupacija romana „Nevidbog“[1] (1933) Rista Ratkovića, „Dukljanska zemlja“[2] (1939) Dušana Đurovića, „Crna Gora“[3] (1958) Milovana Đilasa i „Mojkovačka bitka“[4] (1968) Ćamila Sijarića.

Pored iste građe i tematike, ove romane povezuje intenzivno prisustvo psihoze neizvjesnosti i straha koje, na tipično crnogorski način, naporedo egzistiraju sa odlučnošću naroda na otpor, bez obzira na žrtvu. Ne samo zbog korišćenja iste građe, već i zbog prožimanja njihovih narativnih struktura i elemenata, ovi romani čine jedan, jedinstven narativni ciklus, koji je nastajao tokom trideset pet godina, za koji se čini prikladno određenje — mojkovački književni krug.

Romani mojkovačkog književnog kruga nijesu zatvoren sistem, već su koherentna cjelina, osobene tematike, stvaralačkih svojstava i tehničkih postupaka po kojima se razlikuje od drugih djela ili grupa ostvarenja na osi crnogorske proze. Romani ovog kruga izrazili su istu viziju svijeta, kroz prizmu autora iz različitih perioda.

Ključne riječi: Risto Ratković, Dušan Đurović, Milovan Đilas, Ćamil Sijarić, Crna Gora, Mojkovačka bitka, roman;

Savremena teorijska misao termin „književno djelo“ sve češće zamjenjuje pojmom „umjetnički tekst“, kao adekvatnijim. U razvoju književnosti i disciplina o njoj, intertekstualnost je determinisana na različite načine. U širem smislu označava zavisnost tekstova jednih o drugima, a u užem smislu označava odnos među književnim tekstovima od kojih je za razumijevanje jednog potrebno poznavanje drugog. Novo značenje intertekstualnosti dali su poststrukturalisti stavovima „da se značenje jednog djela jedino može tumačiti odnosom s drugim djelima“[5].

* Univerzitet Donja Gorica, Fakultet za umjetnost i komunikacije, milun.lutovac@udg.edu.me

** Rad iz doktorske disertacije „Modernistički narativni modeli u romanima *Crna Gora* Milovana Đilasa i *Mojkovačka bitka* Ćamila Sijarića“.

1 Ratković Risto, „Nevidbog“, Daily Press, Podgorica, 2006.

2 Đurović, Dušan, „Dukljanska zemlja“, Zmaj-Pegaz, Bijelo Polje, 2005.

3 Đilas, Milovan, „Crna Gora“, Obod, Cetinje, 1994.

4 Sijarić, Ćamil, „Mojkovačka bitka“, Veselin Masleša, Sarajevo, 1981.

5 Solar, Milivoj, „Književni leksikon“, Matica Hrvatska, Zagreb, 2007, 164.

Intertekstualnost romana mojkovačkog književnog kruga satkana je od široke i složene mreže srodnih i analognih struktura, elemenata, modela, narativnih tokova i to, od prologa, do tragičnih epiloga romana. Bitni elementi intertekstualne strukture su: bitka i okupacija; temporalno–prostorne koordinate; kontekst tradicije; tragične sudbine junaka romana, te vojske, naroda i čitave zemlje. Intertekstualnost ovih djela odražava se i na unutrašnjem narativnom planu — korišćenjem modernističkih tehnika i modela naracije: lajtmotiva, simultanosti, unutrašnjeg monologa, ili promocijom aktuelnih poetika određenog vremena kao u Ratkovićevom „Nevidbogu" — avangarda, i Đurovićevoj „Dukljanskoj zemlji" — socijalna literatura.

Romane „Crna Gora" Milovana Đilasa i „Mojkovačka bitka" Ćamila Sijarića, pored tematike, intertekstualno povezuju motivi o bici, o zimskim pejzažima, o psihologiji likova, o starcima i ženama — učesnicima rata, o tragici bitke i veličini otpora. U oba romana su prikazani starci koji se dobrovoljno uključuju u bitku u „svečanim crnogorskim odijelima". Predstavnici stare garde su Vuk od Rovaca („Crna Gora") i Vidak Kuč („Mojkovačka bitka"), plastično izvajani i vrednovani s pozitivne tačke gledišta. Takođe, tužne povorke žena, njihovi likovi, odlučnost, stoicizam, hrabrost i, iznad svega, visoki moral, originalno su i kreativno prikazane u narativnim cjelinama u oba romana. Od mnogo primjera, navodimo samo dva: majka moli sina jedinca koji je pobjegao iz bitke da se „vrati u družinu", i kad on to ne prihvata — proklinje ga („Mojkovačka bitka"). Sestri su u bici poginula dva brata — barjaktara i ona traži od trećeg brata, koji se uplašio, da prihvati barjak ili će to ona umjesto njega učiniti („Crna Gora").

Intretekstualnost između ovih romana izrazita je i u prikazu i djelovanju dva bataljona koje predvode poručnik Petar Žurić („Crna Gora") i komandir Radič Memić („Mojkovačka bitka"). Ipak, najizrazitija je u epiloškim narativnim cjelinama. Glavni likovi ginu jedan za drugim. Nad poprištem bitke odliježu lelek i tužbalica. Žene traže svoje najbliže — ranjene i mrtve, pokazujući snagu i dostojanstvo koji prevazilaze antičke uzore. U toj pokori i nesreći, akteri bitke, teže od same smrti, doživjeli su naredbu o raspuštanju vojske i predaji oružja u bici koju nijesu izgubili.

M. Đilas piše da bitka nije imala pobjednika, dok je Sijarić u opisu ishoda bitke subjektivniji i pridaje mu prizvuk pobjede. Potpuno demoralisan, komandir Radič nalazi snage da obodri svoje vojnike.

I mogu vam reći toliko: da je vaša puška bila jedina koja je danas na Balkanu pucala... oni što će u goru, a neće kućama, nek ponesu oružje da se bore i dalje, ali kao narod; i ja ću tamo.[6]

Komparativna analiza romana „Nevidbog" Rista Ratkovića i „Dukljanska zemlja" Dušana Đurovića ukazuje, takođe, na paralelizam u njihovom prikazu „slike svijeta", kao i na intertekstualnu srodnost i povezanost narativnih struktura i elemenata. Najviše ih povezuje

[6] Sijarić, Ć, „Mojkovačka bitka", Veselin Masleša, Sarajevo, 1981, 331.

centralna tema — austrijska okupacija u uzročno-posljedičnoj vezi sa bitkom.

Samoj bici, njenom kontroverznom ishodu, psihozi koju je izazvala u narodu i njenim tragičnim posljedicama, dat je značajan prostor u oba romana. Zanimljivo je da teme i motivi ovih romana, iz tridesetih godina prošlog vijeka, korespondiraju i intertekstualno se povezuju sa Sijarićevim romanom „Mojkovačka bitka" iz 1968. godine. Između ova tri romana neznatne su razlike u prikazu zbivanja u pozadini, dobrovoljačke vojske, žena — učesnica i žrtava rata, tragičnih ljubavi: Umka — Radič („Mojkovačka bitka"); Đorđe — Vasvija („Nevidbog"); Branko — Mirjana („Dukljanska zemlja") i, naročito, u atmosferi beznađa, raspada patrijarhalne porodice i tragici likova i naroda.

Primjera za intertekstualnost romana mojkovačkog književnog kruga je na pretek, zbog čega je ilustrujemo samo karakterističnim i tipičnim izvodima. Najveće prepreke Umkinoj i Radičevoj ljubavi bile su predrasude djevojkine porodice, koja nije mogla ni da shvati, ni da prihvati, da se ona uda za čovjeka druge, tuđe, vjere i ratni haos („Mojkovačka bitka"). Zanos ljubavi Đorđe je platio životom, a Vasvija ludilom („Nevidbog"). Bili su jedno — žrtva vjerskog kanona. Zanimljiv je detalj da je u oba romana mržnja ipak prevaziđena. Umkin brat Šućro oprostio je Radiču, a Obrad — Đorđijevom ubici. To su bili prvi nagovještaji promjena na licu vjekovne dogme.

Umreženost prvih crnogorskih romana izražena je kroz prikaz austrijske okupacije: psihoza straha i neizvjesnosti, interniranje uglednih ličnosti, rekvizicija svega što narod ima — do crkvenih zvona. Svakodnevna nasilja i vješanja, uz pošast „španjolice", koja je prepolovila stanovništvo. Intertekstualni paralelizam ogleda se u prikazu glavnih likova, njihovih sudbina i propasti njihovih porodica: trgovca Obrada Jeremića („Nevidbog"); patrijarhalnog domaćina Gorčina Knežića („Dukljanska zemlja") i islamskog prvaka Redžepa Karadašića („Mojkovačka bitka"). Narativni scenario o njima razlikuje se u nijansama, a istovjetne su im sudbine, stradanje porodica i ekonomsko propadanje, kao posljedica surove okupacije, ali i nepokornost i etičnost.

U romanima mojkovačkog književnog kruga evidentna je i ilustrativna identičnost u opisu dobrovoljačke vojske. Kod Ratkovića, kao pješaci u seljačkim odijelima: *Sve sam pešak. U seljačkom odelu, neki opremljeni malo bolje, no mnogi i mnogi onako kako su se zatekli na njivi sa polovnim ili pocepanim opancima. Iđahu većinom pognuti i zamišljeni, no čim bi nastupili kroz varoš, dizahu glave i pesma im se vijaše, zajedno sa barjakom.*[7]

A kod Sijarića, kao kosci na mobi: *A takvi su i bili — kao kosci koji su došli da kose na mobu, jer su bili vojska dobrovoljačka, trubama*

[7] Ratković, R, „Nevidbog", Daily Press, Podgorica, 2006, 50.

na vojnu nepozvana, u spiskove neupisana, na vjernost nikome ne zakleta i u crkvama nepričešćena.[8]

Na sličan način vojsku prikazuje i M. Đilas:

Ali ne ratuje samo vojska. Ni muški jedino. Ratuje sva Crna Gora — Crnogorke.[9]

U romanu „Dukljanska zemlja" prikazano je niz motiva o ratištu, konkretno hercegovačkom, gdje je vojska odstupila bez borbe, što su vojnici doživjeli kao izdaju. Međutim, fragmenti tog ratišta na kome se i nije desila bitka, dio su šireg konteksta sukoba dvije države i, jedan od oblika otpora, koji je kulminirao u Mojkovačkoj bici. Ona se u ovom romanu eksplicitno slavi i neka je vrsta sinteze svih romana ovog kruga.

To je poslednja i najslavnija bitka crnogorska... Ljudi nisu mislili ni na oca ni na ženu, ni na đecu. Bila je jedna jedina misao: pobijediti, i pasti za slobodu svoga kamena...[10]

Tradicionalne predstave, pod kojima podrazumijevamo fenomene mitskog, arhetipskog, folklornog... odraz su civilizacijskih i vjerskih uticaja, kao i identitetsko-mentalitetskih struktura.

Bio je iznemogao. Znojio se, kupio u klupče, tražio vode i šaputao kako mu nedostaje vazduha... Biće stao na sugreb! - šaputala je Fima. Jutros je bio zdrav. Sugreb... sugreb... sugreb...[11]

Košmari, halucinacije i snovi česti su motivi... U snove se vjeruje kao u javu. Čak i više. Gorčin („Dukljanska zemlja") sanja oca koji ga kori zbog izgubljene njive.

Za njom kukaju naše duše. Nemirni smo. Nas nešto progoni i muči i već čujemo u našim grobovima glas potomstva koji strašno proklinje... Ne daj, Gorčine, ne daj našu divnu Londžu...[12]

Kult predaka, po čemu se Crnogorci i Hercegovci razlikuju od ostalih balkanskih naroda (J. Cvijić), naglašen je u svim romanima mojkovačkog književnog kruga, a naročito u romanu „Crna Gora".

Iz zaboravljenih grobova ustaju skeleti praotaca i rodonačelnika i idu od kuće do kuće — na svaka vrata i proklinju da njihove muke i njihove kosti ne ostanu nepokajane.[13]

U romanu „Mojkovačka bitka" prikazan je širok spektar tradicionalnih predstava, a među njima dominiraju — vjerovanje u predodređenost i sudbinu:

On je (Redžep Karadašić n. n) naučio da se o bogu i sudbini govori samo meko... I to što su sada u tim jaslama, volja je sudbine. I ako ih sjutra pomore, i to će biti po božjoj volji.[14]

---

[8] Sijarić, Ć, „Mojkovačka bitka", ibid, 56.
[9] Đilas, M, „Crna Gora", Obod, Cetinje, 1994, 7.
[10] Đurović, D, „Dukljanska zemlja", Zmaj-Pegaz, Bijelo Polje, 2005, 162.
[11] Đurović, D, Ibid, 240–241.
[12] Ibid, 100.
[13] Đilas, M, „Crna Gora", Ibid, 6.
[14] Sijarić, Ć, Ibid, 185.

Roman „Nevidbog“ u intertekstualnom pogledu nalazi se između „Dukljanske zemlje“ i „Mojkovačke bitke“. Sa romanom Dušana Đurovića povezuju ga motivi okupacije, naročito straha, gladi, epidemije španjolice i propadanja patrijarhalnog načina života. Sa Sijarićevim romanom povezuju ga drugačije intertekstualne scene: tradicionalna vjerska podvojenost i mržnja, liričnost, kao i model poetizacije pripovijedanja, i metaforičnost.

Prepredenost „božijeg sluge“ i zelenaša Haliodže u romanu „Nevidbog“ izražena je epitetskim lajtmotivom: *Žuta čalma, žute oči, žuti zubi. Žut osmeh...*[15]

Intertekstualnost romana mojkovačkog kruga proizvod je korišćenja građe o istim istorijskim događajima, o brzim promjenama u drugoj deceniji XX vijeka, o stvarnom i psihološko-emocionalnom prostoru Sandžaka, Polimlja, Gornjeg Potarja, te o tragici, kako naroda u cjelini, tako i individua. Svi ti fenomeni, u manjoj ili većoj mjeri, dio su struktura i narativnih tokova ovih romana. Intertekstualno su intenzivnije povezani romani „Nevidbog“ i „Mojkovačka bitka“. U vezi s tim nameće se misao da je to logično, jer im je narativno izvorište Sandžak, njegova bipolarnost i egzotičnost, ali pažljivija komparacija ova dva romana navodi na pretpostavku o uticaju R. Ratkovića na Ć. Sijarića, naročito u pogledu liričnosti teksta, te upotrebe izraza i korišćenja figura.

Kada je riječ o intertekstualnosti romana mojkovačkog književnog kruga treba istaći i njihovu metatekstualnu povezanost sa djelima crnogorske tradicije, naročito u segmentima i narativnim cjelinama etičke prirode. Najviše su, nešto modifikovane, korišćene misli iz „Gorskog vijenca“: *Udar je i njegovu varnicu iskresao.* (Đilas: 20) („Udar nađe iskru u kamenu“ — P. P. Njegoš).

Metatekst Vidaka Kuča, viteza iz brojnih crnogorskih ratova, je kosovski mit i junačka narodna pjesma: *Ovo je crnina na ovoj kapi (crnogorskoj, n. n) za Kosovom; od Kosova ovamo sve je crno, a nije crno sàmo ovo polje koje predstavlja Crnu Goru — zato što je, đetiću, Crna Gora slobodna.*[16]

Metatekstualnost romana mojkovačkog književnog kruga najčešće se javlja u vezi sa čovjekovom sudbinom, misijom i odgovornošću pred sobom i narodom u varijacijama Njegoševe sentence: „Što je čovjek, a mora bit čovjek!“ Slične su metatekstualne refleksije o životu. Drugačije ga, jedino, u duhu avangardne poetike, predstavlja R. Ratković.

Život je topla krv. Život je ptica. Život je ptica bez krila. Život su krila bez ptice. Život je ptica sa krilima. Život je ptica što zapaljena leti u noći. Život je mala zabuna. Život je aleluja, oputo. Život je zbogom.[17]

Originalan, pjesnički doživljaj života — munjevitog leta, od „tople krvi“ do „aleluja“ i „zbogom“.

---

[15] Ratković, R, „Nevidbog“, Ibid, 85.
[16] Sijarić, Ć, Ibid, 49.
[17] Ratković, R, Ibid, 155.

*

Tragika je paradigma romana mojkovačkog književnog kruga. Ona je objektivan i upečatljiv odraz događaja u burnom periodu balkanske istorije (1912–1918), među kojima Mojkovačkoj bici pripada jedno od centralnih mjesta. Pored bitke i okupacije, na tragične sudbine likova uticalo je rušenje ustaljenih, tradicionalnih oblika života. Kako novi temelji nijesu stvoreni, likovi romana ostali su bez orijentacije, perspektive i budućnosti.

Obrad Jeremić je junak romana „Nevidbog" Rista Ratkovića. Prikazan je auktorijalnim pripovijedanjem, kroz postupke i dijaloge, ali i kroz prizmu njegovog mladog sina, koji najbolje uočava promjene na njemu. Obrad je prikazan kao fizički, psihološki i moralno stamen čovjek, sposoban da prebrodi mnoga iskušenja. Autor ga pozitivno vrednuje i svi njegovi postupci u skladu su sa principima crnogorske etike. U turskom vaktu *branio je sebe od drugog*; u crnogorskom periodu slobode, od 1912. godine, *branio je druge od sebe*, pa i oprostio život Turčinu, ubici svog brata. U vrijeme opšteg otpora novom okupatoru učestvuje u bici i izdašno je, materijalno, pomaže. Tu činjenicu koristi njegov oponent — trgovac Luka Orlić, koji ga kleveta kod okupacijskih vlasti. Obrad, za spas glave, daje veliki otkup, što, uz druge gubitke, moćnu i uglednu porodicu vodi u sunovrat, ka siromaštvu. Epidemija „španjolice" uzima mu kćer, a kad se ponadao rehabilitaciji i novom usponu dolaskom srpske vlasti, 1918. godine, pada u potpunu bijedu, jer je to, ispostavilo se, bilo vrijeme Luke Orlića.

U epilogu romana, Obradovog sina Vaska iz zatvora sprovode na saslušanje:

Na pola čaršije ču se pogrebna pesma... Mladić saznade da to nose njegovu majku... tražaše očima nosila. Ugleda i oca, kako ide pognute glave. Beše sed. I odela izveštalog... Čakšire iskrpljene... Na nogama mu opanci. I još nisu čitavi. Mladićev korak se zamrsi.[18]

Bio je to kraj jedne ugledne i rodoljubive porodice.

Gorčin Knežić junak je romana „Dukljanska zemlja" Dušana Đurovića. Ugledan i radan seljak, autoritativni domaćin patrijarhalne porodice, doživio je „golgotu", ali mu se, na kraju romana (za razliku od Obrada Jeremića), ukazuje perspektiva. Prikazan je kroz prizmu auktorijalnog pripovjedača, kroz postupke i djelovanje, ali i kroz snove i halucinacije. Gorčin opaža kako se život oko njega mijenja i ruši, ali ga nada i vjera u bolje dane nikada ne napušta, i po tome se razlikuje od drugih likova ovog ciklusa. Ostaje priseban čak kad čuje vijesti o pogibijama na ratištu, o internacijama i tragičnim sudbinama mnogih likova. I kada „španjolica" prepolovi stanovništvo sela Kalin, i odnese mu dvoje djece, i kada mu nepogoda uništi ljetinu, i nemaština nametne novu bijedu, Gorčin brani ono što je ostalo, što ga još drži za konac života. I u ovom romanu postoji izdajnik

[18] Ratković, R, Ibid, 174.

i špijun. Vlada opšte beznađe: svakodnevne sahrane, rekvizicije, nasilja... Uprkos svemu, Gorčin uporno vjeruje u „prokletu", ali njegovu, dukljansku zemlju. U epilogu romana, poslije povlačenja Austrijanaca, Gorčin doživljava katarzu:

...dobra i plemenita zemlja Londža bila je slobodna i na njoj se pobednički ispravljao krupan kosmati trudbenik Gorčin, ispravljao se kao kakav stari balkanski džin...[19]

Gorčinova ekstaza je ekvivalent patnji koju je preživio, a preživio je, prije svega, zbog antejske povezanosti sa zemljom. „Dukljanska zemlja" uspjeli je fikcionalni prikaz jednog tragičnog perioda crnogorskog života ali, istovremeno, priča o ukorijenjenosti čovjeka u taj život i o njegovoj snazi da opstane pored svih iskušenja.

Između romana „Nevidbog" i „Dukljanska zemlja" postoji dosljedan paralelizam. Od portreta glavnih junaka, stradanja i propadanja njihovih porodica, opisa posljedica „španjolice" i austrijske okupacije, do prikaza njihovih oponenata i smjene društvenih poredaka.

U složenoj strukturi i kompoziciji romana „Crna Gora" ima mnogo likova, među njima i onih sa tragičnim sudbinama, ali nije lako odrediti glavnog junaka. U dijelu romana „Bitka", naročito u njegovim epiloškim epizodama, prikazano je mnogo bezimenih junaka, ranjenih i mrtvih, koje po stratištu traže njihove majke, žene, sestre... Scene susreta tih žena sa svojim poginulim najsnažnije su i najpotresnije stranice ovog romana. Majka iz Gornje Morače traži da joj se pomogne da svog poginulog sina podigne na konja da bi ga odnijela i sahranila, u selu, kod kuće, kad nije mogla njegovu braću: *...zar da tu — u jabani, ostavim i ovoga, poslednjeg sina, kao onu trojicu — dva na Skadru, jednog na Bugarskoj? Da nema ko ni njemu zadušnu svijeću da pripali!*[20]

Ova majka mogla bi da personifikuje, po svojoj žrtvi, bolu i dostojanstvu, sve Crnogorke, da bude junakinja romana. Ali, tik pored nje, nadnijete nad svojima, su i druge majke, žene, sestre — heroine romana.

Kod čitaoca se, na tren, javlja dilema, da li su žene glavni akteri radnje romana ili ratnici, kao, na primjer, mladi poručnik Petar Žurić, zamjenik komandanta bataljona, koji je prikazan u akciji i borbi, ali i kao kompleksan i moderan lik, po čemu, može biti alter ego autora — *ratnika*. U „Vješalima" pisac iskazuje svoja shvatanja kroz stavove studenta Miloša Miloševića koji se, zbog toga, može smatrati alter egom autora — *intelektualca*. Opisan je sa spoljašnje i unutrašnje tačke gledišta, kroz unutrašnji monolog i pulsiranje njegovog uma i svijesti o smislu i apsurdu svega postojećeg, a naročito srpske nesloge i same bitke. P. Žurić ima šire i savremenije poglede o aktuelnim pitanjima svoga doba i zato je prikazan kao lik ispred vremena i drugih likova romana mojkovačkog književnog kruga. Ipak, to

[19] Đurović, D, Ibid, 262.
[20] Đilas, M, Ibid, 93.

ga ne sprečava, čak, možda, još više motiviše, da se bori srčano, hrabro, kao svaki drugi vojnik. U jednom od posljednjih okršaja — gine.

On je vidio, trčeći kroza snijeg s revolverom u desnoj ruci — lijevom je pridržavao sablju da mu ne smeta, kako vojnici padaju, pogođeni, šireći ruke ili se sklupčavši u snijegu. Ali to kao da nijesu bili mrtvi i ranjeni, i ne njegovi vojnici, a urlici i krv, razjapljene čeljusti i istreštene oči — sve je to bilo prirodno kao da se ni malo nije ticalo lično njega.[21]

Dramatičan i autentičan opis bitke i poistovjećivanja vojnika s njom. Pripovjedač lik Petra Žurića prikazuje i poslije njegove smrti, predajući ga legendi kroz svojevrsnu tugovanku njegovog komandanta.

Sine moj, ko će vojsku da mi vodi, s kim ću vojevati, okrepo moja![22]

Mladi poručnik Petar Žurić sahranjen je na mojkovačkom ratištu, a vaskrsao u Đilasovoj fikciji i romanu.

U dijelu romana „Vješala" glavni lik je, takođe, mlad čovjek, osuđen na smrt vješanjem. On je student filozofije, shvatanja sličnih kao P. Žurić i, po tome, kao i tamničkoj sudbini, podsjeća na autora — *zatvorenika*. Za razliku od svih drugih likova, student Miloš Milošević prikazan je modernističkim tehnikama i postupcima, prije svega unutrašnjim monologom — solilokvijumom i doživljenim govorom. Njegova veličina i podvig su u tome što je odbio saradnju sa okupatorom po cijenu smrti vješanjem. Da bi donio tešku i konačnu odluku pomogle su mu majka i sestra pri rastanku s njim: *Dušu čuvaj!* Njegova odluka je izraz ličnog moralnog zakona, ali i osjećanja dužnosti prema društvenoj zajednici i njenim težnjama.

Tragika života i tragične sudbine likova dominantno su obilježje romana „Mojkovačka bitka". Likovi se razvijaju uporedo sa radnjom, čineći je time tajnovitom i zanimljivom. Autor ih prikazuje upotrebom modernističkih tehnika i modela: paralelizam, simultanost, filmska montaža, doživljeni govor, unutrašnji monolog... Glavni junaci povezuju sve tri narativne cjeline: zbivanja u pozadini, ljubavnu priču i tok bitke. Na sudbine likova romana „Mojkovačka bitka" nijesu uticale samo bitka i okupacija (kao u drugim romanima ovog ciklusa), već, možda, snažnije i izrazitije, tradicija, vjerska i etnička podijeljenost, mentalitet i psihologija ljudi iz provincije.

Pripovjedač, skoro neopaženo, u radnju uvodi stari bračni par koji se, na kraju umetnute priče, uzdiže do visine antičkih likova i vrhova crnogorske etike. Saznavši da im je sin poginuo, i da su mu noge ostale nesahranjene, stari par odlazi u žarište bitke, starac sa sabljom, starica sa pletivom, ne misleći na svoj život, i u njoj, na brisanom prostoru između dvije vojske, ginu.

Bili su, tako dok jašu konje i idu, neuništivi — kao i put njihov..., i misao koja ih vodila ka nekakvoj tački na svijetu gdje ima jedna vojnička humka...[23]

Svojim činom izrasli su u simbol viteštva, etičnosti i svjesne žrtve.

---

[21] Đilas, M, Ibid, 79–80.
[22] Đilas, M, Ibid, 89.
[23] Sijarić, Ć, Ibid, 90.

Tragika vojnika Novaka Čelića je drugačije vrste i kreativno snažno prikazana kroz doživljeni govor u kojem se on ispovijeda svom komandiru o bezumnom činu — silovanju nepoznate žene, koji je učinio zbog bolesne i nesavladive ljubomore prema sopstvenoj ženi. Unutrašnji konflikt i grižu savjesti riješio je samoubistvom. Tragična vojnička sudbina, kao posljedica opšteg rasula i propadanja. Njegov komandir Radič, koji je već iskusio gorke plodove rata, na čuđenje vojnika, pokazuje razumijevanje za samoubicu:

Breme, koje je nosio pokojnik bilo je teško, jer to breme nije padalo na njegova ramena, ono je padalo na njegovu dušu. A što pada na dušu, teško pada.[24]

Rat, očigledno, nije samo puška, borba i smrt, već ima bezbroj lica i oblika, a najteži rat je onaj koji čovjek vodi sam sa sobom. Vodili su ga dugo — crnogorski kapetan po oslobođenju od Turaka, Maksim Tucanja i islamski prvak, Redžep Karadašić, ukorijenjeni u svoje tradicije, vjere i mitove, u svemu oponentni, a združeni u trenutku smrti pred austrijskim rafalima, kasno za bijeg od vjekovnih zabluda.

Iako pobjednici u životu, i ratu: Despina — hajduk i orator; Mojsije — div junak; Šućro — simbol preobražaja, i Radič, koji je ostao sam — bez Umkine ljubavi, poslije bitke, raspuštanja vojske i kapitulacije zemlje — našli su se u praznom prostoru, dezorijentisani i izgubljeni u njemu. Sve njih, i već pomenute likove, po čistoti ljubavi, predanosti, nadi i tragičnosti natkriljuje djevojka Umka, sahranjena, ne slučajno, kao jedan od junaka na mojkovačkom ratištu.

Likovi iz romana mojkovačkog književnog kruga žive i djeluju u dosluhu sa prirodom, u saglasju boja, zvukova, mirisa, ali i u svijetu svojih nadanja, snova, strahova i košmara. Njihov nerazdvojni pratilac su: tugovanke, tužbalice, lelek, kletve — tamni veo kojim su ogrnuti do kraja priče ili života: *...kao da bježi od rake, od narikače koja je pustila svoj glas nad visovima, nad vojskama, otegnut i crn kao ona, zazivljući žive i mrtve, proklinjući i prokletu zemlju crnogorsku u kojoj se dobar čovjek i junak održati ne može, kunući, u kamen zatucajući osvajača koji je roždestvo Hristovo krvlju ljudskom natopio i nezvan došao da pokosi cvijeće Crne Gore.*[25]

*

„Razborite, hrabre i čestite žene uživale su ugled muškaraca, ratnika, prema njima su se ovi odnosili s najvećim poštovanjem... one su, poput Spartanki, savjetovale braću i sinove da se ne vrate iz boja donijevši sramotu zajednici; i kada nijesu lično učestvovale u slavnim

[24] Sijarić, Ć, Ibid, 107.
[25] Đilas, M, Ibid, 75.

podvizima, omogućavale su ih, posvetivši se vaspitanju djece, učeći ih hrabrosti i plemenitosti na vrijednim primjerima predaka."[26]

Ovaj etičko-sociološki diskurs o crnogorskoj ženi kreativno je ovaploćen u romanima mojkovačkog književnog kruga, posebno njihov uticaj na „nedopustivost moralne smrti" sina, brata, muža... A pošto su se oni, i zbog tog uticaja, kao i svoje etičke svijesti i moralne dužnosti, stalno borili i često ginuli, u Crnoj Gori se, najviše zaslugom žena, razvio kult muške glave — *potomka*.

U opisima i prikazima žena i njihove podrške ratnicima, osjeća se metatekst: „žena mlada, ama soko sivi, puni puške svome gospodaru"[27], kao i svjedočenja izvanjaca o Crnogorkama koje su ih fascinirale etikom i junaštvom, ali i dostojanstvom u patnji i siromaštvu.

Najimpresivniji motiv u prikazu žena u romanima mojkovačkog književnog kruga su crne povorke žena koje se, sporo, danima i noćima, kreću od ognjišta do ratišta... U njima žene, združene u nevolji, nose teška bremena potrepština za svoje, a često i sinove na bremenima, da ih očevi vide prije nego što poginu u bici. Žene su prikazane kompleksno, kroz čitav niz poslova koje obavljaju. Na žene su, dok muškarci vojuju, pale kuća, imanja, vaspitanje djece, ali i čuvanje ugleda porodice i bratstva. Po toj mnogostrukosti obaveza i napora žene se, u ovim romanima, uzdižu iznad ratnika. Temom i motivima o ženi, o njenom mučeničkom životu i, često, tragičnoj sudbini, intertekstualno su povezani romani mojkovačkog književnog kruga.

Povorka žena u „Dukljanskoj zemlji" opisana je mimetički, bez poniranja u njihovu psihu i tokove svijesti: *Drugi dan, posle podne, mala gomila žena približavala se logoru. Išle su polako, istezale vratove pod bremenom, bile iznurene i udavljene od preteranog napora.*[28]

Međutim, pripovjedač radnju pokreće i ubrzava umetnutom pričom o tragediji mlade porodice: Anđe, Đura i njihovog sinčića, kojom povezuje nekoliko glava romana, kreativno prikazujući užasne posljedice austrijske okupacije. U tim opisima pripovjedač se emocionalno i umjetnički uzdigao iznad realističkog manira. Anđina sudbina personifikuje tragične sudbine ostalih žena u romanu.

Uloga žene u ratnim zbivanjima i prikazivanje žene kao žrtve rata snažno su iskazani u romanu „Crna Gora".

Po Mojkovcu Crnogorke — sestre, majke, žene, obilaze mrtve. Vraćaju se s darovima i ponudama, s pozdravima i željama, koje nijesu imale kome da predaju. Sada to predaju mrtvima — svojima i tuđima, Crnogorcima. Izlažu sve, na snijeg, na mrtve: čarape, marame, jelo, ljubav i nade. Zovu u boj i tugu.[29]

---

[26] Tomović, Slobodan, „Moralna tradicija Crnogoraca", CID, Podgorica, 2006, 132–133.

[27] Petrović Petar II Njegoš, „Gorski vijenac", Celokupna dela Petra II Petrovića Njegoša, Prosveta, Beograd, 1974.

[28] Đurović, D, Ibid, 36.

[29] Đilas, M, Ibid, 95.

Najtragičnije scene opisane su u epilogu prvog narativnog dijela romana „Bitka“ Kretanje žena po ratištu asocira na motive iz junačke narodne pjesme „Kosovka devojka“, s razlikom što za njihove muževe, sinove i braću nema ni vina, ni melema. Prikaz ratišta je, koliko tragičan toliko i neshvatljiv. U atmosferi smrti, krvi, mrtvih, žene ostaju pribrane i dostojanstvene u svojoj patnji i bolu. Njihovu etičnost i hrabrost ilustrujemo sa nekoliko primjera.

Dobrana, iz sela Rječina, pohitala je na ratište da obraduje muža Radoja viješću o rođenju sina. Originalnost ovog motiva je u poenti što je sina rodila mlađa žena, kojom je Dobrana oženila Radoja, jer nijesu imali poroda, kao i u njenom razgovoru s poginulim Radojem, koji nije doživio da čuje glas o svom sinu. Život se nastavlja uprkos ratu i zlu.

Nevjesta Stanija nalazi teško ranjenog muža, koji odolijeva mukama dok ga ne prenesu preko Tare, nadomak kuće: *Ti znaš, znam — žao ti je! I ja žalim. Ljudi ginu, moraju da ginu. Čuvaj sina...*[30], i s tom porukom umire.

Majka iz Gornje Morače traži pomoć da ponese mrtvog sina i sahrani ga u svom selu, kad već nije mogla tri njegova brata koji su ostali na dalekim ratištima. Majka Crnogorka, bez suza u očima i bolom duboko zakopanim u sebi. Sa njom se, po dostojanstvu, bolu i žrtvi može uporediti majka iz dijela romana „Vješala“ koja sina, osuđenog na smrt savjetuje: *Sine moj, prsima kojim sam te zadojila, zaklinjem te — čuvaj pamet i dušu svoju!*[31]

Zaklinje majka sina da čuva pamet i dušu, a ne svoj život. Strah od moralnog posrnuća brata i muža, takođe je motiv iz ovog romana. Očajna sestra, poslije pogibije dva brata — barjaktara, traži od trećeg, uplašenog, da, po narodnom običaju, preuzme barjak. I pored njegovog trenutnog posrnuća, sestra uspijeva u svom naumu. Na sličan način se odnosi supruga kapetana, osuđenog na smrt vješanjem, govoreći mu da želi da se zna čija je žena bila i da se s njim ponosi njegov sin.

Zakoni moralne dužnosti bili su duboko ukorijenjeni u crnogorskom narodu. Bili su iznad pojedinačnih sudbina, interesa i emocija. Bili su narodni štit, jači od oružja, okova i lanaca. Moralni zakoni su obavezivali na odricanje i žrtve, ali i na poštovanje palih za slobodu.

Povorka žena, koju predvodi stari ratnik Vidak Kuč, prikazana je modernističkim postupcima i modelima u IV i V poglavlju romana „Mojkovačka bitka“.

Bile su živi dio zemljin koji diše i sanja, rasturen široko po ledini i sad miran... okružen kamenom i planinom.[32]

Pripovjedač, u psihu, svijest, traume žena, ali i njihov stoicizam, moral i svjesno žrtvovanje, ulazi preko tačke gledišta dijegetičkog naratora, njihovog nerazdvojnog saputnika i vođe Vidaka Kuča: *I ja*

---

[30] Đilas, M, Ibid, 92.
[31] Đilas, M, Ibid, 195.
[32] Sijarić, Ć, Ibid, 46.

imam đake, moj đetiću, moj učitelju — eto te što leže moji su đaci, moja škola; sve ženska škola; sve đačice. A čitanke su im, moj učitelju, sve ove planine što ih vidiš, i one druge što ih ne vidiš, pa ih ... čitaju, čitaju.[33]

Sijarićeve žene u povorkama i na ratištu su bez imena, mada sve različite, sa svojim strepnjama i iskušenjima, čitalac ih doživljava kao jednu junakinju, ali istovremeno, i mučenicu. One su najranjiviji i najtragičniji svjedoci ratnog haosa u kome učestvuju bez svoje volje, i čije su žrtve. Prikazi povorki žena i njihovog pojavljivanja na ratištu skoro su istovjetni i kod Đilasa i kod Sijarića.

I kao da ih više nijesu nosile njihove noge, nego gurao njihov bol, pošle su ka onom redu mrtvih koji je čekao, leden, nijem, i crn, na inače čistu snijegu u kojem su ležali kao u cvijeću.[34]

Komparacija snijega i cvijeća aluzija je na slavu poginulih.

I u ovom romanu je opisan etički čin majke koja sinu — bjegunccu s ratišta, savjetuje „da se vrati u družinu". Kada on to ne prihvata, proklinje ga: *Kamenu*! Upečatljiv primjer intertekstualnog motiva o crnogorskoj majci i njenim shvatanjima dužnosti i slobode.

Sve romane mojkovačkog književnog kruga povezuje opštenarodni karakter otpora. U njemu, pored vojnika, učestvuju žene, starci i djeca. Sve romane prožima kult muškog djeteta — *potomka*. U opisima smrti likova, pominje se rađanje njihovih sinova — budućih branilaca slobode.

A tebi treba da se oženiš, da ti dijete pušku prifati. Ne velim čelenku s tvog čela, ne velim ralo iz tvoje njive, ne velim kosu iz tvoje livade, ni tu knjigu kojoj djecu učiš, nego velim — avaj, pušku![35]

Jedna od dominantnih relacija koja romane mojkovačkog književnog kruga čini intertekstualnim je *žena — rat* (ratište).

Poznat je fenomen saživljenosti stvaralaca sa zavičajem ili određenom sredinom koju su fikcionalno otkrili i predstavili svijetu, proslavivši se međusobno: Servantes, Tven, Fokner, Šolohov, Andrić... Mnogo je rjeđa pojava da jedna sredina ili događaj kreativno podstaknu više stvaralaca, kao što su, u ovom kontekstu, Sandžak i Mojkovačka bitka. To je nesumnjiv znak egzotičnosti miljea, još više istorijskog značaja događaja i njegovog uticaja na sudbinu Crne Gore. Međutim, susret i ukrštanje egzotičnih motiva gluve provincije s dramatičnošću i tragičnošću posljednje bitke stare države za slobodu, bili su inspirativna građa za kreativno prikazivanje opšteljudskih egzistencijalnih muka autorima romana ovog književnog kruga.

Na osnovu ove analize zaključujemo da *romani mojkovačkog književnog kruga* u periodici crnogorske romaneskne proze čine poseban socijalno-psihološki, fikcionalni i poetički ciklus.

---

[33] Sijarić, Ć, Ibid, 47.
[34] Sijarić, Ć, Ibid, 173.
[35] Sijarić, Ć, Ibid, 50.

Literatura

Andrić Ivo, „Prokleta avlija“, Oktoih, Podgorica, 2007.
Bahtin Mihail, „O romanu“, Nolit, Beograd, 1989.
Bal Mike, „Naratologija — teorija priče i pripovedanja“, Narodna knjiga — Alfa, Beograd, 2000.
Bart Rolan, „Književnost mitologija semiologija“, Nolit, Beograd, 1979.
Bečanović Tatjana, „Poetika Lalićeve trilogije“, CANU, Podgorica, 2006.
Beker Miroslav, „Tekstualnost“, u: „Intertekstualnost i intermedijalnost“, Zavod za znanost o književnosti, Zagreb, 1988.
Miroslav Beker, „Suvremene književne teorije“, Liber, Zagreb, 1986.
Đilas Milovan, „Crna Gora“, Obod, Cetinje, 1994.
Đurović Dušan, „Dukljanska zemlja“, Zmaj-Pegaz, Bijelo Polje, 2005.
Ivanović Radomir, „Poetika Rista Ratkovića“, Univerzitetska riječ, Nikšić, 1990.
Kafka Franc, „Proces“, Daily Press, Podgorica, 2003.
Kami Alber, „Stranac“, Daily Press, Podgorica, 2003.
Kayser Wolfang, „Nastanak i kriza modernog romana“, Nolit, Beograd 1979.
Kenan Š. R., „Narativna proza“, Narodna knjiga — Alfa, Beograd, 2007.
Konstantinović Zoran, „Fenomenološki pristup književnom delu“, Beograd, 1969.
Lalić Mihailo, „Lelejska gora“, Nolit, Beograd, 1965.
Lešić Zdenko, „Književni tekst u mreži intertekstualnosti“, u: „Nova čitanja, Poststrukturalistička čitanka“, Buybook, Sarajevo, 2003.
Lotman M. Jurij, „Struktura umetničkog teksta“, Nolit, Beograd, 1985.
Lukač Đerđ, „Teorija romana“, Izdavač, Beograd, 1990.
Mandeljštam Osip, „Kraj romana“, Roman, Nolit, Beograd, 1975.
Marčetić Adrijana, „Figure pripovedanja“, Narodna knjiga — Alfa, Beograd, 2003.
Peleš Gajo, „Tumačenje romana“, Artesor naklada, Zagreb, 1999.
Petrović Petar II Njegoš, „Gorski vijenac“, Celokupna dela Petra II Petrovića Njegoša, Prosveta, Beograd, 1974.
Ratković Risto, „Izabrana djela“, knj. IV, Nikšić, 1991.
Ratković Risto, „Nevidbog“, Daily Press, Podgorica, 2006.
Riker Pol, „Vreme i priča“, IK Zoran Stojanović, Beograd, 1993.
Rebronja, Nadija, „Romani Ćamila Sijarića između tradicionalnog i modernog“, Novi Sad, 2013.
Sijarić Ćamil, „Bihorci“, Veselin Masleša, Sarajevo, 1981.
Sijarić Ćamil, „Mojkovačka bitka“, Veselin Masleša, Sarajevo, 1981.
Sijarić Ćamil, „Zelen prsten na vodi“, Veselin Masleša, Sarajevo, 1981.
Solar Milivoj, „Teorija književnosti i rječnik književnoga nazivlja“, Glasnik, Beograd, 2012.
Solar, Milivoj, „Književni leksikon“, Matica Hrvatska, Zagreb, 2007.
Solar Milivoj, „Ideja i priča“, Liber, Zagreb, 1974.
Štancl Franc, „Tipične forme romana“, KZ, Novi Sad, 1987.
Tomaševski Boris, „Teorija književnosti“ / Tematika, Zagreb, 1998.
Uspenski A. Boris, „Poetika kompozicije; Semiotika ikone“, Nolit, Beograd, 1979.
Velek Rene — Voren Ostin, „Teorija književnosti“, Nolit, Beograd, 1985.
Ženet Žerar, „Figure“, Svetovi, Novi Sad, 2002.

Novels of the Mojkovac Literary Circle

By studying the novels we came to realization that the Battle of Mojkovac, which took place on the Orthodox Christmas Eve of 1916, was decisive to Montenegro, but that it was also merely one event in an enduring and much wider conflict between the East and the West, the two civilizations contrasting in many respects. That discovery has helped us to realize the tragedy of the "dual province" population which after the multi-centennial, the Ottoman empire, had also experienced the second, Austro-Hungarian occupation, ultimately followed by the loss of independence, along with the country of Montenegro.

Within the clash of civilizations, a ruthless and unscrupulous conflict between the patriarchal, centuries-old way of life and a budding civic organization of society based on the development of trade and small towns has also been unfolding. Although less noticeable, a dramatic and unstoppable clash of cultures, of oral tradition and the imminent descriptive epoch — and the clash of oral and written literature within them — has been taking place simultaneously. The best evidence of this can be found in Montenegrin novels, which are the subject of this work. They describe the events of the battle written in their own original way.